УДК 821.161.2-193.09«16/17»

Ольга Петренко-Цеунова

аспірантка кафедри літературознавства
Національного університету «Києво-Могилянська академія»
ol_petrenko@ukr.net

ВІЧНОГОЛОДНІ СПУДЕЇ: ГАСТРОНОМІЧНА ПОЕТИКА «НИЗОВОГО» БАРОКО У ВІРШАХ МАНДРОВАНИХ ДЯКІВ

Мандровані дяки – соціальна група епохи бароко, яку становили студенти, читці, а часом і священнослужителі, що мандрували Україною і заробляли завдяки своїм знанням Священної історії та почуттю гумору. Їхня творчість перебувала на перетині міської книжної та народної сміхової культур. У статті досліджено семантичний комплекс їжі та напоїв, конотації, яких набувають харчові образи у творах, способи ідейно-сюжетної реалізації теми їжі в різдвяних і великодніх ораціях та травестіях – гумористичних віршованих жанрах святкового бурлеску. Прикметною ознакою художніх творів, узятих до розгляду, є те, що їх виконували з нагоди свята, відповідно, яскраво оприявнюється опозиція між повсякденною і святковою, пісною і скоромною їжею, буденною і ритуальною трапезами. У віршах мандрованих дяків простежується драматичне напруження між вишуканими святковими наїдками і харчуванням для виживання. Окрім гастрономічних образів як набору продуктів харчування та напоїв, до розгляду залучено сам процес поїдання, а також голодування, постування та ненажерство. Розглянуто консолідаційну роль ритуальної трапези.
Ключові слова: *гастрономічні дослідження, повсякдення, бароко, мандровані дяки.*

Мандровані дяки – специфічна група українських міських та містечкових інтелектуалів-злидарів XVIII століття. Ця назва є умовною: дяки – бо вони були студеями шкіл та колегій і носили довгополий верхній одяг. Мандровані – бо під час вакацій (канікул) та релігійних свят ці молоді люди вирушали до будинків високих церковних і світських чинів, заможних міщан або по селах, співали віншувальні пісні на сюжети Різдва та Воскресіння Христового, а також ора-

© Петренко-Цеунова Ольга, 2019

ції – віршовані гумористичні промови – про шкільне життя і школярську вбогість. За це мандровані дяки отримували винагороду – здебільшого харчами. Власне, головною метою цих подорожей був пошук їжі: це зумовлювало і маршрут мандрівки – по домівках багатих господарів, і характер творчості – «нищенські вірші». Існувало спеціальне розпорядження адміністрації Київської Академії від 1764 р., згідно з яким щороку з 9 травня до 1 вересня учнів класу риторики та старших, котрі не мали належних засобів до існування, сиріт, дітей незаможних батьків офіційно відпускали для жебрання харчів із зобов'язанням повернутися до початку навчального року[1]. Тож «дяківські» пісні часто закінчувалися проханням про винагороду.

Актуальність обраної теми зумовлена тим, що гастрономічна поетика є одним із ключових творчих засобів «низового» бароко – явища, яке існувало на перетині книжної міської та народної сільської культур. Саме спадок «низового» бароко став підґрунтям «Енеїди» І. Котляревського, сходинкою до нового етапу української літератури.

Матеріалом для дослідження слугують тексти, що ввійшли до збірників «Давній український гумор і сатира» (Київ, 1959), «Українська література XVII ст.» (Київ, 1987), «Українська література XVIII ст.» (Київ, 1983). Низка віршованих орацій уперше опублікована наприкінці XIX – на початку XX ст. В. Науменком[2], М. Возняком[3], В. Гнатюком[4], Д. Яворницьким[5]. Тексти були віднайдені в рукописних співаниках XVIII – поч. XIX ст. Наприклад, цикл різдвяних та великодніх віршів-орацій із двох рукописних збірників першої половини і середини XVIII ст. з колекції рукописів А. Петрушевича в бібліотеці колишнього Народного дому у Львові видав 1911 р. Іларіон Свєнціцький[6]. Окремі вірші були опубліковані в часописі «Киевская старина»: так, різдвяна орація «Слава богу, того ми тепера дождались...» була віднайдена й оприлюднена за рукописом XVIII ст., знайденим у Гадяцькому повіті на Полтавщині[7].

Прикметно, що ще в XIX ст. ці пісні не були забуті, їх і надалі виконували: травестію «Пісньна рождество Христово» («Запріг Юзеф кобилу в візок...») опублікував М. Возняк за рукописом 20-х років XIX ст.[8], а ще кілька варіантів цього твору, записаних із народних уст, надрукували П. Чубинський[9], Б. Грінченко[10] та С. Гаєвський[11]. Подібно твір «Вірша на Великдень» («Кажуть, будто молодиці...») записано у 40-х роках XIX ст. від київського міщанина Плекуна і вперше надруковано в «Киевской старине»[12]. Того ж року опубліковано варіант вірші, записаної в Конотопі народним учителем Д. В. Герасимовським від свого дядька С. І. Герасимовського, секретаря конотопської міської ратуші[13].

Перші дослідження харчової поведінки українського народу у XIX ст. мали здебільшого етнічно-описовий характер. У XX ст. тема індивідуальної тілесності випала з наукового дискурсу через насаджування поняття радянського «колективного тіла». Нова хвиля досліджень припадає на кінець 1980-х років: гастрономічну проблематику почали опрацьовувати в межах теорії комунікації,

[1] Микитась, В. (1994). *Давньоукраїнські студенти і професори* (с. 251). Київ, Україна: Абрис.

[2] *Киевская старина* (1888).

[3] Возняк, М. (1913). Нові тексти різдвяних і великодніх віршів-орацій. У М. Возняк *Матеріали до історії української пісні і вірші*. Том I (сс. 47–84). Львів: НТШ.

[4] Гнатюк, В. (1909). Хоценський співаник Левицьких. *ЗНТШ*, *91*, 104–106.

[5] Эварницкий, Д. (1906). *Малороссийские народные песни, собранные в 1878–1905 гг*. (сс. 41-46). Екатеринослав, Российская империя: Тип. Губернского земства.

[6] Опис рукописів Народного дому з колекції Ант. Петрушевича (1911). *Українсько-руський архів*, *VI*, ч. II (сс. 203–211, 215–232). Львів.

[7] *Киевская старина* (1889), (XXIV), 242.

[8] Волинський співаник Степана Білецького (1929). *Матеріали до етнології й антропології*, *XXI–XXII*, 248–249.

[9] *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край* (1872). Т. III (с. 426–427). Санкт-Петербург, Российская империя.

[10] *Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях* (1899). Т. III (с. 644).Чернигов, Российская империя: Тип. Губерн. Земства.

[11] Різдвяні та великодні вірші (1913). *Записки Українського наукового товариства у Києві*, *XI*, 97–98.

[12] *Киевская старина* (1888), *XX*, 279–282.

[13] *Киевская старина* (1888), *XXI*, 101–105.

структурно-семантичних і семіотичних підходів. Сьогодні смакові характеристики їжі, способи її приготування та споживання, символічне навантаження страв стають предметом не лише етнологічних (праці Л. Артюх[14] про українську повсякденну та календарно-обрядову кухню, монографія М. Маєрчик[15], присвячена семіотиці тілесності в ритуалах родинного фольклору, включно з символікою їжі), а й літературознавчих студій. Поміж найсвіжіших досліджень у цьому напрямку – монографія С. Ковпік[16], стаття С. Богданець[17].

На думку Т. Вілсона, процес харчування із індивідуальної діяльності перетворився в акт соціального значення: спільні для групи людей харчові пріоритети і звички стають імагологічною категорією[18]. Харчові маркери можуть слугувати для розрізнення соціальних і національних спільнот, подеколи стаючи їхнім символічним уособленням. Мандровані дяки як специфічна міська/містечкова корпорація також надаються до розгляду крізь призму їжі, точніше її постійної відсутності. Адже загальним місцем у «нищенських віршах» мандрованих дяків є вбогість, свою творчу інтенцію вони окреслюють словами: *«…вам ознаймую о недостатках»*[19].

На відміну від творів «високого» бароко, позначених високим рівнем метафоричності та абстрактності, однією з ключових характеристик творчості мандрованих дяків як представників «низового» бароко є підкреслена увага до речевості. Це втілюється, з одного боку, в зображенні матеріальної сторони буття, насамперед їжі, а з другого – в персоніфікації нематеріальних явищ (прикладом може слугувати антропоморфний образ Великодня, який їде на возі з харчами й поганяє волів ковбасою). Ця особливість робить твори мандрованих дяків привабливим об'єктом гастрокритики.

В «Основах семіології» Р. Барт називає семіотикою їжі сукупність конотацій, додаткових функцій, смислових навантажень, яких набуває поняття «їжа» завдяки функціонуванню в різних контекстах[20]. Гастрономічний дискурс став своєрідною «мовою», за допомогою якої мандровані дяки творили свої тексти. Відповідно харчовий код постає системою знаків, що допомагає зрозуміти повідомлення. Їжа часто слугує в літературі семіотично значущою величиною. Гастрономічні маркери у святковому бурлеску функціонують як ряд опозиційних пар, пов'язаних між собою: повсякденна та обрядова їжа; належна й неналежна; пісна й скоромна; помірна й надмірна; дарована й крадена; заборонена й дозволена; духовна й тілесна.

Висвітлення ролі їжі у школярській гумористиці в контексті «матеріально-тілесного низу» потребує звернення до концепції карнавального сміху М. Бахтіна. На думку філософа, у сміховій культурі матеріально-тілесна стихія сприймалася як універсальна, всенародна, протиставлена «відстороненій ідеальності»[21]. Носієм матеріально-тілесного начала є не особний біологічний індивід, а громада, тому все тілесне так грандіозно перебільшене й наділене позитивними конотаціями плодючості, зростання, достатку. Надмір і всенародність детермінують специфічний святковий, а не буденно-побутовий характер усіх образів матеріально-тілесного життя. Особливістю народної

[14] Артюх, Л. (1977). *Українська народна куліна-рія: Історико-етнографічне дослідження.* Київ, СРСР: Наукова думка.

[15] Маєрчик, М. (2011). *Ритуал і тіло: Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу*. Київ, Україна: Критика.

[16] Ковпік, С. (2013). Поетика густативів (на матеріалі оповідання І. Франка "Пироги з чорницями"). *Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Сер.: Літературознавство*, *1*(1), 34–43.

[17] Богданець, С. (2016). Семантика їжі у Києво-Печерському патерику. *Український медієвістичний журна,* (1). Retrieved from https://lvivmedievalclub.files.wordpress.com /2016/02/d0b7d0b1d196d180d0bdd0b8d0ba–v–1–02.pdf.

[18] Wilson, T. M. (Ed.) (2006). *Food, Drink and Identity in Europe* (p. 26). Amsterdam, Holland: Rodopi.

[19] "Ово ж і я, панове..." (1983). У В. І. Крекотень (Ред.) У*країнська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (с. 126). Київ, СРСР: Наукова думка.

[20] Барт, Р. (1975). Основы семиологии. *В Структурализм "за" и "против"* (с. 123). Москва, СССР: Прогресс.

[21] Бахтин, М. (1990). *Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса* (2-е изд) (с. 26). Москва, СССР: Художественная литература.

сміхової культури є «зниження», переведення всього високого, ідеально відстороненого в матеріально-тілесний вимір. «Зниження» має топографічні координати: «верх» співвідносний з небом на рівні макрокосму, з головою на рівні мікрокосму; «низ» у космічному аспекті корелює із землею (поглинанням, могилою й водночас відродженням, материнським лоном), у тілесному вимірі – це органи репродукції, травлення та випорожнення[22].

Як зазначає Г. Пехник, українське «низове» бароко нерозривно поєднане зі стихією народної культури, з одного боку, і з книжною образністю – з другого. Різдвяні й великодні декламації та діалоги більшою мірою є виявом книжного, барокового світовідчуття, тоді як вірші-травестії втілюють радше етнічний пласт свідомості.

Для інтелектуала XVIII ст. харчування разом зі звичним значенням наповнення шлунка набуває буттєвого виміру, відображаючи єдність тілесного та духовного начал. У бароковій культурі поширена метафора вживання їжі як харчу духовного, а пізнання істини сприймається як насичення внутрішнього світу. Харчування розглядають у двох смислових планах: по-перше, їжа як знак тілесності й потенційно – гріховності, спокушеності; по-друге, їжа як втілення життя, торжество вітальності. «Високій» культурі більшою мірою притаманне перше бачення. Натомість «низовій» культурі властиве уявлення про їжу як джерело життя – це пояснює появу гастрономічних утопій у нищенських віршах мандрованих дяків.

Latrans stomachus[23]

Бурсацьке життя в народній свідомості мало чітку асоціацію зі злиднями. Не виключено, що такий самообраз був навмисною інтенцією творчості мандрованих дяків з метою викликати жалощі у слухача: *«Як то наша школа уміє, / Же не один, сидячи за столом, з голоду умліє»*[24]. Школа у «нищенських віршах» постає місцем, де їжа (а також одяг і будь-які матеріальні цінності) зникає дуже швидко: *«Хлопці мя здибли, мовлять: “Ходи до школи, / А єслu що маєш, проїш, пойдеш од нас голий”»*[25].

Автори віршованих орацій вказують на голод як перешкоду на шляху до пізнання: *«Юж би-м я і много до тих час того письма знав, / Коли би ми дяк частенько їсти давав»*[26]. Здобувати освіту доводиться коштом злиденного існування, тож голод стає на заваді виступу перед слухачами віршованих орацій, виголошуваних під час свят і вакацій: *«О школьних речах рад би-м вам повісти, / Але, вам здоров’я кажучи, хочет ми ся їсти»*[27]. Навіть обійшовши кількадесят хат і заспівавши з надією на щедре подаяння, бурсак може не отримати зароблено «хліба»: *«Бо з віршем з двадцять хат оббігну, мало що достану, / А, прийшовши до школи, ледве дяка в душі живого зостану, / Бо який такий біжить з губою, як з халявою, до горщати, / Аж на остатку ніщо і мені посьорбати»*[28].

[22] Там само, с. 367.

[23] З лат. “Шлунок, що гарчить від голоду”.

[24] “От юж і я, вандровний пахолок…” (1983). У В. І. Крекотень (Ред.) У*країнська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (с. 136). Київ, СРСР: Наукова думка.

[25] “Помагай бог, ваша мость…” (1983). У В. І. Крекотень (Ред.) У*країнська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (с. 127). Київ, СРСР: Наукова думка.

[26] “Любо то я мало що вмію…” (1983). У В. І. Крекотень (Ред.) У*країнська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (с. 130). Київ, СРСР: Наукова думка.

[27] “От юж і я, панове, що-м ся був забавив…” (1983). У В. І. Крекотень (Ред.) У*країнська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (с. 128). Київ, , СРСР: Наукова думка.

[28] “Любо то я мало що вмію…” (1983). У В. І. Крекотень (Ред.) У*країнська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (с. 130). Київ, СРСР: Наукова думка.

Злиденне існування стало ключовою характеристикою зображення мандрованих дяків у подальших літературних творах. Зокрема, сите життя не відоме персонажам повісті «Вій» М. Гоголя. Вони постійно перебувають у пошуку поживи і з'їдають усе, що їм вдається знайти або вкрасти: «Увесь оцей учений люд […] над усяку міру бідний був на харч, ще й до того сильно ненажерливий, так що зовсім марна була б річ злічити, скільки кожний з них уминав за вечерею галушок»[29]. Відчуття голоду невідступно переслідує Хому Брута: «Філозоф, зголоднівши, на який час був зовсім викинув з голови покійницю»[30].

«Інтегративним харчовим кодом», за М. Маєрчик, можна вважати колективний голод та спільну трапезу в школі, які згуртовують школярське товариство. Бурсаки разом голодують і порівну ділять здобуті харчі. Тому поширеним прийомом є використання «авторської множини» у віршованих орациях: *«Рачте, панове, о нас не забувати / І на нас ласку імати»*[31], *«Просим вас, панове, ласкаві на нас бувайте, / А чия би ласка, і цілий хліб дайте»*[32].

На думку М. Маєрчик, «протиставлення лімінальної особи спільноті на основі концептів *їсть – не їсть* відсилає до ініціаційного ритуалу»[33]. Новоприбулого бурсака годують і влаштовують випробування: *«Коли то я, панове, першого дня прийшов до школи, / Дали мені їсти і пити доволі. / І зараз мене дяк до себе узяв, / Аж третього дня книжку у руки дав. / І сказав мені першу літеру – аз, / Коли мя затне по пащеці раз»*[34].

Харчовий код у контексті школярської вбогості реалізовано на різних рівнях. Зокрема, поширеним є опис «годування собою комах» (вошей, бліх, клопів тощо): *«Вкусила мя вош єдна в груди, / Аж мя заболіло всюди»*[35]. Деякі орації містять цілі «каталоги» шкідників: *«Такая розкіш наша: воші нас їдять, гниди помагають, / А блохи, як козаки, вискакають!»*[36]. Комахи постають єдиним майном злидарів: *«В мошні – таракан да блохи, в хліву набито – хвіст та коритo», «В одному кармані – воша на аркані, а в другому – блоха на ціпу»*[37].

Мандровані дяки часто вдавалися до перебільшень, аби викликати жалощі чи сміх своїх слухачів і отримати пожертву. Відчутним є вплив на оповідну манеру «нищенських віршів» фольклорного жанру небилиці, заснованої на гіперболі та гротеску для створення комічних ситуацій.

Отже, творчість мандрованих дяків є синтезом міських книжних і сільських народних кодів. Конструюючи самообраз злидарів, мандровані дяки адресували його найширшим верствам населення, враховуючи фундаментальні світоглядні настанови пересічної людини своєї доби.

Молочні ріки

Підкреслена увага до їжі є реакцією на тривалий період голоду. За таких обставин поява їжі була святом, що символізувало перемогу життя над смертю, непорівнянною ні з чим насолодою. На дум-

[29] Гоголь, М. (2009). Вій. У *Повісті: Найкращі українські переклади*: у 2 т. Т.2. (с. 192). Київ, Україна: А-ба-ба-га-ла-ма-га.

[30] Там само, с. 216.

[31] "Ово ж і я, панове…" (1983). У В. І. Крекотень (Ред.) У*країнська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (с. 126). Київ, СРСР: Наукова думка.

[32] Там само, с. 129.

[33] Маєрчик, М. (2011). Вказ. праця, с. 122.

[34] "От юж і я, вандровний пахолок…" (1983). У В. І. Крекотень (Ред.) У*країнська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (с. 136). Київ, СРСР: Наукова думка.

[35] "Ово ж і я, панове…" (1983). У В. І. Крекотень (Ред.) У*країнська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (с. 126). Київ, СРСР: Наукова думка.

[36] "Христос рождається, я вам колядую…" (1983). У В. І. Крекотень (Ред.) У*країнська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (с. 131). Київ, СРСР: Наукова думка.

[37] Грицай, М. (1972). *Давня українська поезія: Роль фольклору у формуванні образного мислення українських поетів XVI–XVIII ст.* (с. 106). Київ, СРСР: Видавництво Київського університету.

ку М. Монтанарі, найдієвішими ліками від страху й голоду є мрія про спокійне сите життя. У західноєвропейській версії – це передусім утопійна країна Кукканья, де їжа ніколи не вичерпується, де «велетенські каструлі з галушками вивертають на гори тертого сиру; де виноградні лози підв'язані ковбасами, а поле обгороджене шматками смаженого м'яса»[38]. Образна структура казань про країну достатку є народною версією міфів про Едем у «високій» культурі. Їхній канон сформувався в Європі в XII–XIV ст. Тема їжі, спершу лише одна з багатьох в утопійних текстах, стає дедалі більш вираженою, і уявлення про «країну Кукканью» зводиться до суто гастрономічних фактів[39].

Категорію надміру неможливо зрозуміти без уявлення про голод, що її породжує. Діалектично взаємодіючи, обидва концепти відсилають одне до одного. Голод як такий не був насущною проблемою для слухачів мандрованих дяків, однак їм було відоме почуття страху перед недоїданням. Водночас навіть найменш заможні родини все ж мали повний стіл наїдків під час великих свят та родинних урочистостей. Це «марнотратство» мало безперечний ритуальний вимір – бажання магічними діями привернути багатство.

За М. Монтанарі, той, кому відоме відчуття голоду, неодмінно прагне обжертися: час від часу він це робить і майже завжди про це мріє[40]. Злидарі не поділяли аскетичних цінностей ченців, вони охоче відмовилися б від убогості, якби мали таку нагоду. Помірність у їжі була вимушеною даністю, тож, ідучи від протилежного, їхня фантазія породжувала картини гастрономічного раю, де *«пирогами школу нищії укривали, у которих їсти повно єсть, і нагорі одпочивали п'ятничнії сухарі»*, де *«од масла одні хрипнуть, заледво мовлять, а по обіді писанками у зуби дзвонять»*, де *«по кутах теж повно перепічок, – не врахував би їх хоч би наймудріший пророчок»*, де *«тілько пасок, солонини, калачів – як звізд в небі!»*[41]

«Золотий вік» безбідного існування в народній культурі часто локалізовано в минулому: *«Де ся тії часи поділи, що самі ковбаси до губи летіли»*[42]. Утопії про сите життя нерідко проектували на заморські землі: уява наділяла їх усіма благами, і не в останню чергу – невичерпністю запасів харчів. Однак у цих небачених місцях немає жодних екзотичних страв:

«Аж там школа пирогами накривана.
А почав дощ на мене сметяний іти,
А я, неборак, почав рот підкладати.
Аж зараз почав іти і пироговий град,
І тій пригоді барзо був рад.
Там-то, панове, місто снігу бринза, як сніг, з міха ся сиплеть,
А з-межи неї масло пластрами ся ринеть.
Там-то доми з самих сал муровані,
А лоєм, замість вапна, шмаровані,
Книшами, пирогами побиті,

[38] Монтанари, М. (2009). *Голод и изобилие: история питания в Европе* (с. 118). Санкт-Петербург, Россия: Alexandria.

[39] Там само, с. 119.

[40] Там само, с. 121.

[41] "Пасха священная…" (1983). У В. І. Крекотень (Ред.) *Українська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (с. 140). Київ, СРСР: Наукова думка.

[42] *Українські приказки, прислів'я і таке інше* (1993) (с. 70). Київ, Україна: Либідь.

А паляницями зверху накриті.
Двері з полтів, а ковбаси до неї защіпки,
А вміcто колодок — пшеничнії галушки.
Там душа моя прагне, там я іти маю,
Допоможи, боже, о що я гадаю»[43].

Мрії про країну гастрономічних див є продуктом національної культури тієї доби. Навіть найбурхливішу фантазію обмежують культурні кордони. Створюючи картини харчового розмаїття, мандровані дяки актуалізують гастрономічний мотив ідилії. Показово, що щасливе сите життя мислиться лише поза бурсою, яка має стійку конотацію з голодним животінням: *«Вівці теж пасучи, барзо-м розкошне вживав, / Як пампух у маслі, завжди плавав. / Масла, сиру, бринзи достаток ставало, / Іще ми ся здавало, же і того барзо мало. / Пішов-єм до школи учитися письма, / Бо мя натура до того знесла»*[44].

Фольклорно-етнографічні джерела засвідчують, що перехід від старого до нового року традиційно супроводжувався трапезою, якій притаманна підкреслена надмірність[45]. Бенкетування утверджує торжество життя над смертю. Ілюстрацією до цієї думки є чи не кожна віршована травестія мандрованих дяків: *«Адаме, грай! / Однертий рай, / Іди, поспішайся! / Райським плодом / З усім родом / Рад будь, утішайся! / Веди всіх вряд / У райський сад / Яблука збирати, / Їж од древа, / Бо вже Єва / Не буде вмирати!»*[46] Апокрифічний сюжет про сходження Христа в пекло та звільнення душ праотців розвинувся в народне уявлення про те, що в період від Чистого четверга (за іншою версією – від Великодня) до Фоминої неділі (або Вознесіння, або Духового Дня) рай перебуває відкритим[47]. Відтак поширеним образом у великодніх віршах мандрованих дяків є спільна трапеза звільнених з пекла старозавітних персонажів у раю.

Отже, висновок, який можна зробити, аналізуючи віршований бурлеск, полягає в тому, що в народній сміховій культурі рай локалізовано там, де є вдосталь їжі: *«За віршу — кишку дай, / Тоді з пляшкой полюбуймось, / То й на землі зробим рай»*[48].

Критика надуживання їжею

Важливе місце у творах мандрованих дяків посідає опозиція голоду й зажерливості. В умовах убогого існування їхня фантазія породжувала картини раблезіанської кількості їжі. «На яву» виконавцям орацій перепадало небагато наїдків зі святкового столу їхніх слухачів, що спонукало до осуду «жадібних» господарів: *«Але виджу, же ви собі подвеселили […] На другім і пояс тріщить, / Або ж немалий в собі брух тягар тіщить* [жме. – О.П.-Ц.]. */ Натасувався другий галушок, як солі мажку* [візок. – О.П.-Ц.]»[49]. Виконуючи обрану роль завжди голодних жебраків, мандровані дяки таврували

[43] “Помагай бог вам, панове міщане…” (1983). У В. І. Крекотень (Ред.) У*країнська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (с. 136). Київ, СРСР: Наукова думка.

[44] “Христос народився, ба, правда, воскрес!” (1983). У В. І. Крекотень (Ред.) У*країнська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (с. 136). Київ, СРСР: Наукова думка.

[45] Агапкина, Т. (2002). *Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл* (с. 197). Москва, Россия: Индрик.

[46] “Вірша, говореная гетьману…” (1983). У В. І. Крекотень (Ред.) У*країнська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (с. 176). Київ, СРСР: Наукова думка.

[47] Агапкина, Т. (2002). Вказ. праця, с. 290.

[48] “Великодня вірша” (1983). У В. І. Крекотень (Ред.) У*країнська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (с. 165). Київ, СРСР: Наукова думка.

[49] “Христос рождається, я вам колядую” (1983). У В. І. Крекотень (Ред.) У*країнська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (с. 130). Київ, СРСР: Наукова думка.

ненаситців, хоча самі не змарнували б можливості поповнити їхні лави: *«В другого тепер стоїть брух за камінь з лою, / Ба, коли б іще трохи обліпив смолою – / Не пробила би діловая куля, / Хоча й би була, як волоська дуля»*[50].

Мандровані дяки нарікали, що суспільство оминає їхню установу – школу – під час розподілу святкових пожертв та подарунків: *«Один другому порося на свята даруєте, / Носите вечері од кума до кума, / А гди би до школи хто приніс – нема у вас розума!»*[51] Вони сформулювали кореляційні пари: школа–церква, школа–корчма, школа–гостина, в кожній з яких школі нібито не дістається нічого за її послуги: *«Такий же бабам підчас шлють і пироги, / А до нашої школи, либонь, не знають дороги!»*[52] Це – ще один привід до осуду зажерливості: *«Сподівали-сьмо ся од вас барзо великої ласки, / А ви, самі ся об'ївши, не дав ні один ні кусня паски»*[53].

Частими героями віршованих травестій є смерть і чорт. В одному з віршів вороги роду людського мають цілком земні турботи – як прогодувати себе: *«Треба, – каже* [смерть. – О.П.-Ц.], *– тепер о собі промишляти, / Як би на світі прожить, чим душу питати. / Купим, – каже, – повозу да купчувать станем, / За добиччю – по рибу, то в Крим по сіль грянем!»*[54] До приходу в світ Христа вони не мали клопоту з харчами: *«Сей чорт темний, / Князь пекельний, / З смертю полигався; / **Всіх зажерти**, / Во ад вперти / Так-то ізмовлявся»*[55].

Акцентовано увагу на тому, що дія нечистої сили поширювалася на всіх без жодних привілеїв за віком чи соціальним статусом: *«Хоть старого, / Хоть малого […] / Без уваги / Чорти з згаги, / Як в'юнів, глитали»*[56]. Ця думка була поширеною в барокову добу, вона «непокоїть ум» ліричного героя 10-ї пісні «Саду божественних пісень» Григорія Сковороди: «*Смерте страшна! замашная косо! / Ти не щадиш і царських волосов, / Ти не глядиш, гді мужик, а гді цар – / Все жереш так, как солому пожар*»[57].

Топос дарованої їжі

На окремий розгляд заслуговують мотиви подаяння, пригощання, жертвування харчів у творчості мандрованих дяків. Подарунок у традиційному суспільстві – це специфічна форма обміну, пролонгованого в часі. Хоча дарування не прирівнюється до обміну, проте зберігає певні його риси[58]. Лише на перший погляд ритуальне дарування видається добровільним, насправді це чітко регламентована обов'язкова обрядодія, важливим компонентом якої є потреба у певній формі повернути дарувальникові його дар: *«Рачте, панове, о нас не забувати / І на нас ласку імати. / Я от вас не веле прошу – / Тілько по єдному грошу. / […] Випеченую паску, / Присмаженую ковбаску, / А і я вашей ласки прошу / І торби на паску ношу»*[59].

[50] Там само, с. 131.

[51] Там само, с. 132.

[52] Там само.

[53] "Пасха священная" (1983). У В. І. Крекотень (Ред.) У*країнська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (с. 140). Київ, СРСР: Наукова думка.

[54] "Великодній сон" (1983). У В. І. Крекотень (Ред.) У*країнська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (с. 179). Київ, СРСР: Наукова думка.

[55] "Вірша, говореная гетьману" (1983). У В. І. Крекотень (Ред.) У*країнська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (с. 169). Київ, СРСР: Наукова думка.

[56] Там само.

[57] Сковорода, Г. (1973). *Повне зібрання творів*: у 2 т. Т. 1 (с. 67). Київ, СРСР: Наукова думка.

[58] Коржик, А. (2013). Семантика кулінарного тексту українців на матеріалі родильного фольклору. *Літературознавчі студії*, *39*(2), 39.

[59] "Ово ж і я, панове" (1983). У В. І. Крекотень (Ред.) У*країнська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (с. 126-127). Київ, СРСР: Наукова думка.

Мандровані дяки зізнаються, що просять милостиню ніби за традицією, щоб не порушувати ритуал: *«Звичаї тії з давніх школярів бували… / Чого і ми, не хотячи понехати, / Мусим ся к милостям вашим утікати, / Би-сьте нас чим-кольвек подаровали»*[60]. Виконавці святкового бурлеску спонукали своїх слухачів до думки, що подаяння є своєрідним «авансом» за молитву, яка від них, людей з духовною освітою, буде напевно почута: *«Би-сьте нас чим-кольвек подаровали, / Би-сьмо охотне за вас бога прохали, / І будем у церкві голосно співати, / Аж стіни церковнії будуть ся розлігати»*[61].

Прохання про харчову чи грошову винагороду за віршоване привітання зі святом почасти спільне для «мандрованих дяків» і колядників, щедрувальників. Існує ще одна гіпотеза, що пояснює механізм реалізації стосунків між господарями та прохачами. За визначенням А. Страхова, поняття «koleda» в давнину мало суто речове значення подарунків, подаянь для духовенства. На думку дослідника, сам ритуал колядування історично виник з того, що представники кліру обходили будинки на свято з метою збору коштів на власне утримання. Звідси походить традиція своєрідного «благословення» садиб щедрих господарів і «прокляття» дворів скнар, що є прерогативою церкви, а не світських людей[62].

Така точка зору теж є застосовною до деяких текстів «нищенських віршів», які подеколи містять радше імператив, ніж прохання про подаяння: *«Бо далебі, як не дасте, то не піду з хати»*[63].

Отже, розглянуто особливості втілення харчового коду української культури у творчості мандрованих дяків на матеріалі віршованих орацій і травестій. Провідною сюжетною матрицею шкільської гумористики є сюжети різдвяного та великоднього циклів. Роль сміхових засобів полягає в підсиленні відчуття духовного вивільнення, яке неодмінно супроводжувало найбільші християнські свята в народній традиції.

Народна кухня була значною мірою регламентована релігійними нормами (дозволена й табуйована їжа, пости та свята). Відтак протиставлення буденної та обрядової їжі позначає темпоральну межу, перехід від повсякденного лінійного часу до циклічного, сакрального.

У віршах мандрованих дяків немає остаточних висновків щодо належної харчової поведінки. Висловлено амбівалентне ставлення до посту: поруч зі скаргами на виснажливість обмежень у їжі з'являється осуд завчасного розговіння. Окрім того, у «нищенських віршах» концепти голоду та посту семантично зближуються, формуючи уявлення про голод як вимушений піст. Водночас надмірне споживання їжі також не має однозначного тлумачення: з одного боку, заповітною мрією «мандрованих дяків є харчова утопія, де найбільшим лихом, що може з ними трапитися, є «сметанянний дощ» та «пироговий град»; з другого боку, в ряді віршів зажерливість зазнає нищівної критики.

Дарована їжа є загальним місцем чи не в кожному творі школярської гумористики: враховуючи прагматичні міркування виконавців, більшість віршованих орацій та травестій закінчуються

[60] "Звичаї тії з давніх школярів бували" (1983). У В. І. Крекотень (Ред.) У*країнська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори* (с. 129). Київ, СРСР: Наукова думка.

[61] Там само, с. 129–130.

[62] Strakhov, A. (2003). *Christmas Eve: Folk Christianity and Christmas rituals in the West and in Slavic cultures* (pp. 243–244). Cambridge, UK.

[63] "Різдвяна вірша" цит. за Науменко В. (1888). К литературе рождественских и пасхальных вирш. *Киевская старина*, (XX), 273.

проханням про харчову винагороду. Топос дарованої їжі реалізується на різних рівнях, зумовлених соціальною ієрархією: це і подаяння милостині від заможного господаря вбогому прохачу; і частування гостей, що перебувають на одному щаблі соціальної драбини з хазяїном; і використання їжі як жертви Богові, передусім у різдвяних травестіях.

Разом з тим в арсеналі гастрономічних засобів мандрованих дяків майже немає опозиції вишуканої і грубої, народної й елітарної їжі, оскільки виконавці та слухачі святкового бурлеску здебільшого перебували в межах одного соціального прошарку. У протиставленні приватної трапези й усезагального бенкету здебільшого активним є лише другий компонент, оскільки народно-святкові образи їжі та питва є засадничо активними, зумовленими уявленням про щорічне оновлення, торжество життя над смертю.

Бурлескна творчість мандрованих дяків, як і літературна спадщина «низового» бароко загалом, позначена химерним поєднанням біблійних сюжетів, народнопоетичних засобів і міських реалій.

References:

Agapkina, T. (2002). *Mifopoeticheskie osnovy slavyanskogo narodnogo kalendarya. Vesenne-letniy tsikl*. Moskva, Rossiya: Indrik.

Artiukh, L. (1977). *Ukrainska narodna kulinariia: Istoryko-etnohrafichne doslidzhennia*. Kyiv, SRSR: Naukova dumka.

Bakhtin, M. (1990). *Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kultura Srednevekovya i Renessansa* (2-e izd). Moskva, SSSR: Khudozhestvennaya literatura.

Bart, R. (1975). Osnovy semiologii. V *Strukturalizm "za" i "protiv"*. Moskva, SSSR: Progress.

Bohdanets, S. (2016). Semantyka yizhi u Kyievo-Pecherskomu pateryku. *Ukrainskyi mediievistychnyi zhurna,* (1). Retrieved from https://lvivmedievalclub.files.wordpress.com /2016/02/d0b7d0b1d196d180d0bdd0b8d0ba–v–1–02.pdf.

Etnograficheskie materialy, sobrannye v Chernigovskoy i sosednikh s ney guberniyakh (1899). T. III. Chernigov, Rossiyskaya imperiya:Tip. Gubern. zemstva.

Evarnitskiy, D. (1906). *Malorossiyskie narodnye pesni, sobrannye v 1878–1905 gg.* Yekaterinoslav, Rossiyskaya imperiya: Tip. Gubernskogo zemstva.

Hnatiuk, V. (1909). Khotsenskyi spivanyk Levytskykh. *ZNTSh,* (91), 104–106.

Hohol, M. (2009). Vii. U *Povisti: Naikrashchi ukrainski pereklady: u 2 t*. T.2. (s. 192). Kyiv, Ukraina: A-ba-ba-ha-la-ma-ha.

Hrytsai, M. (1972). *Davnia ukrainska poeziia: Rol folkloru u formuvanni obraznoho myslennia ukrainskykh poetiv XVI–XVIII st*. Kyiv, SRSR: Vydavnytstvo Kyivskoho universytetu.

Kievskaya starina (1888), (XX*)*, 279–282.

Kievskaya starina (1888), (XXI), 101–105.

Kievskaya starina (1889), (XXIV), 242

Korzhyk, A. (2013). Semantyka kulinarnoho tekstu ukraintsiv na materiali rodylnoho folkloru. *Literaturoznavchi studii*, *39*(2), 39.

Kovpik, S. (2013). Poetyka hustatyviv (na materiali opovidannia I. Franka "Pyrohy z chornytsiamy"). *Naukovi zapysky Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. H. S. Skovorody. Ser.: Literaturoznavstvo*, 1(1), 34–43.

Krekoten, V. I. (Red.). *Ukrainska literatura XVIII st.: Poetychni tvory, dramatychni tvory, prozovi tvory*. Kyiv, SRSR: Naukova dumka.

Maierchyk, M. (2011). *Rytual i tilo: Strukturno-semantychnyi analiz ukrainskykh obriadiv rodynnoho tsyklu*. Kyiv, Ukraina: Krytyka.

Montanari, M. (2009). *Golod i izobilie: istoriya pitaniya v Yevrope*. Sankt-Peterburg, Rossiya: Alexandria.

Mykytas, V. (1994). *Davnoukrainski studenty i profesory*. Kyiv, Ukraina: Abrys.

Naumenko V. (1888). K literature rozhdestvenskikh i paskhalnykh virsh. *Kievskaya starina*, (XX), 273.

Opys rukopysiv Narodnoho domu z kolektsii Ant. Petrushevycha (1911). *Ukrainsko-ruskyi arkhiv*, VI, ch. II. Lviv.

Rizdviani ta velykodni virshi (1913). *Zapysky Ukrainskoho naukovoho tovarystva u Kyiev*i, (XI), 97–98.

Skovoroda, H. (1973). *Povne zibrannia tvoriv: u 2 t*. T. 1. Kyiv, SRSR: Naukova dumka.

Strakhov, A. (2003). *Christmas Eve: Folk Christianity and Christmas rituals in the West and in Slavic cultures*. Cambridge, UK.

Trudy etnograficheskо-statisticheskoy ekspeditsii v Zapadnorusskiy kray (1872). T. III. Sankt-Peterburg, Rossiyskaya imperiya.

Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe (1993). Kyiv, Ukraina: Lybid.

Volynskyi spivanyk Stepana Biletskoho (1929). *Materialy do etnolohii y antropolohii*, (XXI–XXII), 248–249.

Vozniak, M. (1913). Novi teksty rizdvianykh i velykodnikh virshiv-oratsii. U *M. Vozniak Materialy do istorii ukrainskoi pisni i virshi.* Tom I. Lviv: NTSh.

Wilson, T. M. (Ed.) (2006). *Food, Drink and Identity in Europe*. Amsterdam, Holland: Rodopi.

Olha Petrenko-Tseunova

'STARVING' STUDENTS: GASTROPOETICS OF THE 'LOWER' BAROQUE IN THE POETRY OF WANDERING DYAKS

The author analyzes wandering dyaks as a specific group of 18th century Ukrainian city and town intellectuals. During vacations and religious holidays, these young people went to high clergy and secular houses. They sang congratulatory songs about Christmas or Easter and delivered orations – poetic humorous speeches – abo school life and pupils' wretchedness. For their performance the wandering dyaks were rewarded, mostly with food. There was

a special order from the administration of Kyiv-Mohyla Academy to release poor students for food begging with the obligation to return before the beginning of the school year. Therefore, such poems usually ended with a request for a reward.

Gastronomic poetics is one of the key tools of the «grassroots» baroque that appeared thanks to the intersection of the intellectual urban and folk rural cultures. This phenomenon became the basis for Ivan Kotlyarevsky's «Eneida», a step towards new-time Ukrainian literature.

The texts analyzed in the article were first found in manuscript songbooks of 18th and early 19th century, both in Naddnipryanshchyna and Western Ukraine. It is noticeable that even after the end of the baroque epoch these songs were not forgotten, they were still performed, and ethnographers fixed them in various versions.

In contrast to the of «high» baroque, marked by occurrence of metaphoricity and abstractness, one of the main characteristics of wandering dyaks' poems is the emphasis on materiality, especially food. According to this it is worth using gastrocriticism to interpret orations and travesties.

Gastronomic markers in the festive burlesque function as a series of oppositions: daily and ceremonial food; proper and improper; moderate and excessive; bestowed and stolen; banned and allowed; spiritual and carnal. Four aspects are investigated in the article. First of all, the self-image of ever-hungry students is closely reviewed. School life for common citizen had a clear association with poverty, which pointes the prominent role of malnutrition and forced fasting in poems of wandering dyaks. Secondly, the appearing of gastronomic utopias is proved as a reaction to a prolonged period of starvation. One more aspect is conviction of the excessive feeding. The last but not the least is the motive of giving, feasting and donating food in the poems of wandering dyaks.

The poetry of wandering dyaks consists of the element of folk culture, on the one hand, and the literary imagery, on the other. For the intellectual of the 18th century nutrition, along with the usual meaning, reflects the unity of bodily and spiritual parts of human nature. In the baroque culture, the widespread metaphor is eating as spiritual act, and the cognition is perceived as the saturation of the inner world. Nutrition is considered in two semantic terms: firstly, food as a sign of physicality and, potentially, sinfulness and seduction; secondly, food as the embodiment of eternal life, the celebration of vitality. The «high» baroque culture transmits the first vision. Instead, the «lower» culture is characterized by the second idea, which explains the emergence of gastronomic fantasies in the poems of wandering dyaks.

Keywords: *food studies, everyday life, Baroque, wandering dyaks.*